

TIJORAT BANKLARI VA ULARNING TASHKILY TUZILISHI

*Raimova Dilnoza Adhamovna
Yursunbekov Ilhombek Usmonbekovich
Hakimova Shahnoza Vohid qizi
Farg'ona Shahar kasb -hunar maktabi
maxsus fan o'qituvchilari*

Annotatsiya: Ushbu maqolada tijorat banklari va ularning tashkiliy tuzilishi haqida to'liq malumot berilgan.

Kalit so'zlar: tijorat bank, vositachilik operatsiyalari, kreditlar, aksiyador, obligatsiya, Passiv operatsiyalar, aktiv operatsiyalar.

Tarixiy taraqqiyot davomida banklar mablag'larni yig'ish, saqlab berish, kredit-hisob va boshqa turli xil vositachilik operatsiyalarini bajarib kelganliklari sabab, banklar kredit muassasa bo'lib, foyda olish maqsadida bank barcha risklarni o'ziga qabul qilgan holda operatsiyalarini amalga oshiradi. O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 26- aprelda qabul qilingan —Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunining 1-moddasiga asosan «Bank – tijorat tashkiloti bo'lib», bank faoliyati deb hisoblanadigan quyidagi faoliyat turlari majmuyini amalga oshiradigan, ya'ni: 64 ko'prog'i to'g'ri keladi. FZT ga a'zo bo'lgan banklar – bu juda yirik xususiy tijorat banklaridir. Ular FZBlarining aksiyadorlari va ayni paytda, ushbu bankning mijozlari hamdir va o'zlarining aksiyadorlik sarmoyasi evaziga 6 % dividend oladilar. FZT ga kiruvchi 12 ta mustaqil markaziy banklarning har biri FZB sifatida quyidagi funksiyalarni bajaradi: ikkilamchi bozorda davlat obligatsiyalarini sotish va sotib olish (ochiq bozor operatsiyalari; a'zo banklarga qarzar berish; banklarga kliring xizmatlarini ko'rsatish; yaroqsiz pullarni muomaladan chiqarib tashlash uchun yig'ish va ularni yangilariga almashtirish, a'zo banklar tomonidan qonuniy-me'yoriy hujjatlarga rioya qilish va zaxiraga ajratish talablarini bajarishini ta'minlash, hududda iqtisodiy va bank faoliyati amalga oshirilishi ustidan monitoring o'rnatish. AQSh FZTning tarkibiy tuzilishini quyidagi chizmadan ko'rishimiz mumkin. AQSh FZTning tarkibiy tuzilishi Boshqaruv Kengashi Ochiq bozor bo'yicha Federal qo'mita Federal Konstitutsion Kengash Nyu-york ,Boston, Filodelfiyaa, Richmond ,Atlanta ,Dallas, Sanfransisko, Kanzassiti ,Sant-luis ,Chikago ,Klivlend ,Minneapolis ФЗТга a'zo banklar 49 davrida barcha to'lovlar faqatgina davlat banki orqali amalga oshirilgan, davrida, hisob-kitoblarning bunday tizimida to'lovlarni amalga oshirishda davlat o'zi kafil bo'lgan. Mustaqil tijorat bank tizimini shakllantirish hisob kitob tizimini takomillashtirdi va banklar o'z zimmalariga oladigan risk darajasini oshirdi. Bunday sharoitda tijorat banklari, mijozlar hisob kitoblar bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida

amalga oshirishilishi bo'yicha mas'uldir. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan barcha mamlakatlarda tijorat banklari iqtisodiyotning to'lov mexanizmida yetakchi o'rin tutadi. Undan tashqari tijorat banklari moliya-valyuta bozorida faoliyat ko'rsatishi, ya'ni qimmatli qog'ozlar chiqarish va ularni joylashtirish, sotib olish bilan shug'ullanishi, mijozlarga har xil axborotlar, maslahatlar berish va boshqa faoliyat turlari bilan shug'ullanishi mumkin. Tijorat banklari yuqorida keltirilgan funksiyalar asosida quyidagi operatsiyalarni bajaradi: - passiv operatsiyalar, - aktiv operatsiyalar, - bank xizmatlari va vositachilik operatsiyalari, - bankning o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiradigan operatsiyalari va boshqa turdagi operatsiyalarni bajaradilar. Tijorat banklarining mohiyati va ularning faoliyat ko'rsatish asoslari ular faoliyatini tashkil qilishning quyidagi asosiy tamoyillarida o'z ifodasini topadi: 1. Tijorat banklarining kredit resurslarini yaratishda chetdan jalb qilingan resurslarga tayanib ishlash tamoyili. 2. Tijorat banklarining haqiqatda mavjud mablag'lar chegarasida xizmat ko'rsatish. 3. Bank faoliyatining to'la iqtisodiy mustaqilligi. 4. Banklar faoliyatining tijorat tavsifi. 5. Mijozlar manfaatini himoya qilish. 6. Banklarning daromadligi va ular faoliyatining universallasuvi. Tijorat banklarining jalb qilingan mablag'lar doirasida kredit resurslarini tashkil qilish va ishlash tamoyili bank faoliyatining poydevori hisoblanib, uning depozit va omonatlar jalb qilishga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi, passivlarni jalb qilish bo'yicha raqobat muhitining yuzaga kelishiga asos bo'ladi. Undan tashqari chetdan jalb qilingan va qo'yilgan mablag'lar mutanosibligi banklarda depozitlarni jalb etishga qiziqishni kuchaytiradi va bu mablag'lardan unumli foydalanishga asos yaratadi. Tijorat bankining ikkinchi va asosiy tamoyillaridan biri haqiqatda mavjud bo'lgan mablag'lar chegarasida xizmat ko'rsatishdir. Tijorat banki boshqa bank vakillik hisob raqamiga naqd pulsiz to'lovni amalga oshirish, boshqalarga kredit xizmatini ko'rsatish va vakillik hisob varag'ida qolgan qoldiq chegarasida naqd pullik operatsiyalarni bajarishi mumkin. Tijorat banklarining haqiqatda mavjud mablag'lar chegarasida faoliyat ko'rsatishi deganda, bankning nafaqat o'z resurs va kredit qo'yilmalarining mutanosibligi, balki bankning aktivlari bilan uning jalb qilingan mablag'lari o'rtasidagi mutanosibligini ta'minlashi tushuniladi. Bunda, avvalambor, passivlar va aktivlar muddatlarining bir xilligi inobatga olinishi lozim. Agar bank mablag'larni qisqa muddatga jalb etgan bo'lsa va bu mablag'larni uzoq muddatli ssudalarga joylashtirsa, bankning majburiyatlari bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshira olishi bir muncha muammolar bilan bog'liq bo'lishi, bu esa, o'z navbatida, bankning moliyaviy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bank aktivida risk darajasi yuqori bo'lgan ssudalar miqdorining ko'payishi, bankning resurslari hajmida o'z mablag'lar hissasining oshirilishini taqozo qiladi. Shunga ko'ra, bank faoliyatini tartibga soluvchi iqtisodiy normativlarni aniqlashda bank aktivlarining passivlarga mutanosib bo'lishini inobatga olish lozim. Bank qonun doirasida o'z resurslaridan mustaqil ravishda foydalanishi mumkin, lekin uning aktiv operatsiyalari

hajmini ma'muriy taqiqlov usullari bilan chegaralash mumkin emas. Ma'muriy cheklovlar bir martalik va favqulodda hollarda qo'llanilishi mumkin. Bu cheklovlarni doimiy tarzda qo'llash bankning tijorat asoslarining buzilishiga olib keladi. Shunga ko'ra, banklar faoliyatini tartibga solish uchun iqtisodiy me'yorlardan keng foydalaniladi. Tijorat banklarining jalb qilingan mablag'lar doirasida kredit resurslarini tashkil qilish va ishlash tamoyili bank faoliyatining poydevori hisoblanib, uning depozitlar jalb qilishga bo'lgan qiziqishini oshiradi, passivlarni jalb qilish bo'yicha raqobat muhiti yuzaga kelishiga asos bo'ladi. Undan tashqari jalb etilgan va qo'yilgan mablag'larning mutanosibliigi tamoyili banklarda depozitlarni jalb etishga qiziqishini kuchaytirish va bu mablag'lardan unumliroq foydalanishga qaratilgan. Bu tamoyil asosida ishlash tijorat banklarining likvidligini oshirishga yordam beradi. iste'molchilarning kredit huquqlarini himoya qilish; -pul emissiyasini boshqarib borish (ishsizlikni kamaytirish, baholar barqarorligini ta'minlash, foiz stavkalarining mo'tadilligini ta'minlash); -moliya tizimi barqarorligini ta'minlash, moliya bozorlaridagi tizimli risklarni nazorat qilish; -depozitariylar, jumladan, AQSh hukumati va rasmiy xalqaro tashkilotlarga moliyaviy xizmatlar ko'rsatish; -xalqaro va mamlakatdagi (ichki) to'lovlar tizimi faoliyatida ishtirok etish; -likvidlilik bilan bog'liq muammolarni bartaraf etish%; -jahon iqtisodiyotida AQShning rolini mustahkamlash va boshqalar. AQSh FZT talablariga javob bera oladigan barcha banklar uning a'zosi (aksioneri) bo'lishi mumkin. AQSh FZTning rahbar organi 7 a'zodan iborat Boshqaruvchilar Kengashi (Board of Governors) hisoblanadi va ular Senat ma'qullashi bilan Prezident tomonidan tayinlanadi. Kengashning har bir a'zosi 14 yilga tayinlanadi va bu muddat uzaytirilishi ham mumkin. Kengash quyidagi funksiyalarni bajaradi: -FZT tizimli faoliyat olib borishini nazorat qiladi; -muvofiqlashtirish borasida qarorlar qabul qiladi; -valyuta zaxiralarini shakllantirish bo'yicha talablarni shakllantiradi; -FZT Boshqaruv Kengashi ruxsati bilan hisob stavkalarini o'rnatadi; -mahalliy moliyaviy muassasalar faoliyatini monitoring qilib boradi; -AQSh hukumati va boshqa depozitariylarga moliyaviy xizmatlar ko'rsatadi. FRT tarkibiga va Boshqaruv Kengashiga hududiy okruglarda joylashgan 12 ta yirik Federal banklar kiradi va ular —Federal zaxira banklar deb ataladi hamda ularning har biri o'z boshqaruv kengashiga ega. FZT a'zolari bo'lgan 6 mingta tijorat banki (ularning umumiy soni taxminan 14 mingga yetadi) ulushiga barcha depozitlarning 70 %idan 62 -ijtimoiy sug'urta fondlari; -o'zaro kredit uyushmalari; -depozitlarni sug'urtalash tashkilotlari va h.k. AQShning bank tizimida an'anaga ko'ra kichikroq, jamoa banklari deb ataladigan tijorat banklari ham katta o'rin tutadi. AQSh Federal zaxira tizimi (Federal Reserve System-FRS) (FZT) –mustaqil federal agentlik bo'lib AQSh Markaziy banki funksiyasini bajaradi. FZT tashkiliy jihatdan mukammal tashkil etilgan maxsus mavqeiga ega bo'lgan aksiadorlik jamiyati hisoblanadi. FZT ning kapitali aksionerlarning mablag'lariga asoslangani uchun FZTning mulkdorlari

xususiy shaxslar hisoblanadi. Bu jihatdan AQSh Markaziy banki to'liq davlat mulkiga asoslangan Markaziy banklar (Angliya va Kanada) yoki davlat mulki ishtirokida tashkil etilgan (Belgiya, Yaponiya) kabi davlatlarning Markaziy bankidan tubdan farq qiladi. AQSh Federal zaxira tizimi (FZT) 1913-yilning 23-dekabrida mustaqil agentlik sifatida – mamlakatda sog'lom iqtisodiy muhitni vujudga keltirish, banklar faoliyatini qo'llab-quvvatlash va bular faoliyatni nazorat qilish maqsadida tashkil etilgan. Tashkil etilishining huquqiy asosi bo'lib 1913-yilda qabul qilingan —Federal zaxira to'g'risidagi (Federal Reserve Act), qonun hisoblanadi. FZT ni boshqarishda davlat asosiy o'rinni egallaydi. FZT faoliyatini Kongress nazorat qilib boradi. U Kongress oldida xisobot beradi. Boshqaruvi va moliyaviy mablag'lari nuqtai nazaridan FZT mustaqil tashkilot hisoblanadi. FZT Kongress tomonidan moliyalashtirilmaydi. U o'z byudjetiga ega hamda operatsiyalardan tushgan daromadlar va pul emissiyasidan kelgan foyda evaziga o'z faoliyatini moliyalashtiradi. O'z harajatlarini qoplaganidan va FZTga a'zo bo'lgan banklarga dividendlarni to'laganidan keyin, FZT har yili davlat hazinasiga 15 – 20 mlrd. AQSh dollariga teng miqdorda mablag'ni beradi. AQSh FZT quyidagi funksiyalarni bajaradi: -AQSh markaziy bankining vazifasini bajarish; -tijorat banklari hamda umummilliy manfaatlar muvozanatini ta'minlash; Uchinchi tamoyil bankning to'la iqtisodiy mustaqilligidir. Bu tamoyilga asosan bank o'z va jalb etilgan mablag'lardan mustaqil foydalanishi, mijozlar va omonatchilarni o'zi mustaqil ravishda tanlashi, kredit siyosatini mustaqil tuzishi va amalga oshirishi, foiz stavkalarini mustaqil o'rnatishi va o'zgartirishi, daromadlarni mustaqil ravishda taqsimlashi va boshqa faoliyat turlarini mustaqil bajarishi mumkinligi ko'zda tutiladi. Banklar faoliyati to'g'risidagi amaldagi huquqiy me'yorlarga asosan barcha tijorat banklari oz fond va daromadlaridan iqtisodiy jihatdan mustaqil foydalanishlari mumkin. Tijorat bankining soliq to'lagandan keyingi qolgan foydasi aksionerlarning umumiy yig'ilishi qaroriga muvofiq taqsimlanadi .

Foydalanilgan adabiyotlar.

prof. M.Yuldashev Sh. Z.Abdullayeva A 15 Bank ishi: Darslik / Sh. Z. Abdullayeva; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – T.: «Iqtisod-Moliya», 2017. – 732 b.